

Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*

Ali ÇELİK**

228

İslam kültür, bilim ve teknoloji alanlarına dair çalışmalarıyla tanınan, kaynakların özgünlükleri ve iç dinamiği noktasından hareket ederek bilimler tarihinin farklı sahalarına dair 900 cildi aşkın neşriyatı gerçekleştiren M. Fuat Sezgin, hadis alanında da önemli eserlere imza atmış bir müelliftir. Onun “Buhârî'nin Kaynakları” adlı çalışması, hadis edebiyatının kaynak taramasını konu edinen bir eserdir. Doktora tezi olarak hazırlanan araştırma, 1956 yılında İbrahim Horoz Basımevi tarafından yayımlanmış, sonraki dönemlerde de farklı dillere tercüme edilip pek çok kez okuyucuya ulaşmıştır.

“Buhârî eserini oluştururken şifahi malzeme yanında muhtemelen birkaç filolojik kaynaktan da istifade etmiştir” ümidiyle başlanan çalışma, hadis naklinde yazılı kültür geleneğinin sanıldığı aksine daha erken dönemlerde başladığı ve dolayısıyla hadis kaynaklarının şifahi aktarımlara değil, yazılı kaynaklara dayandığı temel tezi üzerine kurulmuştur.

OTTO Yayınları tarafından basılan çalışma, dört ana bölümden oluşmaktadır. Sezgin'in Almanca kaleme aldığı “Geschichte des Arabischen Schriftum”

* *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, M. Fuad Sezgin, OTTO Yayınları, Ankara 2015, 399 s.

** Arş. Gör., Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Ana Bilim Dalı, (celiker81@hotmail.com).

adlı eserinde yer alan hadis ilimlerine giriş mahiyetindeki bölüm Ali DERE tarafından "Rivayet Literatürünün Gelişimi" adıyla tercüme edilip eserin baş kısmına eklenmiştir.

Müellif, konuya girmeden önce Goldziher'in hadis literatürünün gelişimi hakkındaki; "Hadis mecmualarının başlangıç tarihlerinin Hicri ikinci asrın ilk yarısı olduğu, bunların da tenkit süzgecinden geçirilmemiş ve tasnife tabi tutulmamış şifahî rivayetlere dayalı koleksiyonlar olduğu" cümleleriyle fikrini arz ettikten sonra hadis literatürünün asıl gelişiminin şu aşamalarda gerçekleştiğini beyan etmektedir:

a) Kitâbetü'l-hadîs: Sahabe ve erken tabiîn döneminde hadislerin sahife veya cüz' denen defterlere yazılması

b) Tedvînü'l-hadîs: Dağınık olarak kaydedilmiş malzemenin hicri birinci asrın son çeyreği ve ikinci asrın ilk çeyreğinde bir araya getirilmesi

c) Tasnîfu'l-hadîs: Takrîbî h. 125 senesinden itibaren hadislerin muhtevaya göre düzenlenmiş bâblara tasnif edilmesi

Eserde yukarıda özetlenen başlıklar, delil olabilecek haberler ve bunlara ait tahlillerle geniş bir şekilde işlenmektedir.

Sezgin, ilmin naklinde rivayet metotlarının neler olduğuna, bunların hangi anlamları içerdiğine, ilintili olduğu lafızlara ve yazılı literatürle ilişkilerine değinmektedir. Ve bunlardan ezbere öğrenmenin gündeme geldiği semâ' ve kıra'atın da yazılı doküman gerektirdiğini örnekleriyle ispata çalışmaktadır. Bu bağlamda hadislerin yazı ile tespit edilmesine cevaz verilip verilmediğini ifade eden tartışmalardan tezat görüşleri bağdaştırıcı tevellere yer vermiştir. Sonuç olarak hadislerin kitabet yoluyla tespitinin bir takım sıkıntılı hallerin kalkması durumunda cevazına hükmeden yorumlara iştirak etmiştir.

Hadislerin kitabet yoluyla tespit edilmesi meselesi zikredildikten sonra hadislerin tedvîni ve nakli, Buhârî ve tahammulu'l-ilmî, hadislerin tasnifi, kaynakları, tasnif metodunda önceki tasnifçilere tabi olması, ta'likleri ve hadis edebiyatında yer alan ta'liklerin isti'mâli gibi konular ele alınmıştır.

Müellif, hadislerin tedvîninin mebdei hususunda geleneksel çizgide durarak bu işi ilk yapan kişinin İbn Şihâb ez-Zuhrî (ö. 124/742) olduğunu ifade etmekte ve bu konuda farklı iddialarda bulunan Goldziher'in tedvîn ile tasnif konusunu karıştırdığını ve bundan dolayı da tedvîn faaliyetlerinin başlangıcını bir asır sonraya götürdüğünü ifade etmektedir.

Buhârî, eserinin “kitabu’l-ilm” bölümünde rivayet yollarından semâ’, kıra’at, arz, münavele ve mükatebeye yer verdiğini ifade etmesine rağmen eserinde rivayetleri hangi tahammül yoluyla aldığını belirtmemektedir. Dolayısıyla şârihler Buhârî’nin rivayet metotlarını tespitte çalışırken farklı çıkarımlara varmışlardır. Müellif, o dönemde yaygınlaşmış bir yazılı hadis edebiyatı mevcut olduğundan rivayet yollarından hangisi tercih edilirse edilsin yazılı edebiyatın göz ardı edilmediği düşüncesindedir.

Sahîh-i Buhârî gibi o dönemde yazılan birçok eserin, yazılı filolojik ve tarih kaynaklarına dayandığını vurgulayan yazar, eserlerdeki “haddesenâ” ve “ahberenâ” gibi şifahî rivayeti anımsatan lafızların aslında rivayet etme izninin alındığını belirtmek için kullanıldığını; haberin şifahî kaynaklığının göstergesi olmadığını belirtmektedir”. Müellif, bu düşüncesini temellendirmek için pek çok tarihi mâlûmâta da yer vermektedir.

Sahîh-i Buhârî’de yer alan rivayetlerin yazılı kaynaklara dayandığını öne sürdükten sonra müellif, mezkûr kaynakların tespîtinde Sahîh’te yer alan bazı bilgilerden ve şârihlerin verdiği beyânâtlardan yararlanmıştı. Bu tür verilerin tahkiki için şöyle bir yöntem önermektedir: Kitabın bütün rivayet zincirleri ayrı ayrı fişlenip müellife zaman bakımından en yakın olan isimleri sonuncu râvî olarak ihtiva eden rivayetler bir araya toplanacak, bu suretle elde edilen müşterek sonuncu râvîlerden başlanarak hadisin mebbeine doğru çıkıp diğer müşterek noktalar aranacaktır. Böylece müşterek noktalardan ve ilgili destekleyici bilgilerden hareketle kitabın kaynakları tespit edilmeye çalışılacaktır.

Müellife göre bu yöntem, Buhârî’nin kaynaklarını araştırma işlemine tatbik edilince eserin, kendinden önceki yazılı edebiyata tabi olarak geniş bir literatürden meydana geldiği ortaya çıkacaktır. Dolayısıyla Buhârî’nin evvela kitabındaki üç bin dört yüzü aşkın bâbı meydana getirdiği ve sonradan bunları yerleştirdiği şeklindeki iddianın da maddeten imkânsız olduğu tespit edilmiş olacaktır.

Sahîh-i Buhârî’de isnad zincirinden kimi râvîlerin hafzedilmesinden dolayı “ta’lik” olarak adlandırılan ve eserin yaklaşık beşte birini teşkil eden bir takım rivayetler mevcuttur. Bunların rivayet yollarından hangisine ya da hangilerine idhal edileceği, sıhhat bakımından konumlarının ne olacağı sürekli münakaşa mevzuu olmuştur. M. Fuat Sezgin, bu konuya dair çalışmaları olan müelliflerin görüşlerini arz edip ilgili tenkidini yaptıktan sonra rivayet yollarının hiç birinde yazılı malzemenin göz ardı edilmediği düşüncesine binaen “Buhârî’nin rivayet hakkını alamadığı kitaplardan hadis

alırken bu yola başvurduğunu" ifade etmektedir. Bu duruma Buhârî'nin muasırları olan Kütüb-i Sitte müellifleri ile diğer müelliflerin de her hangi bir tepki göstermemeleri, Buhârî'nin bu tutumunun uygun görüldüğü şekilde algılanmıştır.

Sezgin, Sahîh'de özellikle kitâbu'l-tefsîr bölümünde karşılaştığı filolojik malzemeyi ve kaynaklarını değerlendirirken Buhârî'nin "Hz. Peygamberin sünnet ve hadislerini içine alan muhtasar bir kitap meydana getirmek" şeklindeki gayesinin dışına çıktığını filolojik eserlerin cazibesine kapıldığını dolayısıyla Sahîh'inde özellikle Ebû Ubeyde ve Ferrâ'nın fikirlerine önemli yer verdiğini; bunu yaparken de genellikle isimleri müphem bıraktığını ifade eder. Örneğin isimleri tasrîh ettiğinde Ebû Ubeyde için Ma'mer, Ferrâ için de Yahyâ ismini kullandığını ifade eder.

Sahîh-i Buhârî İslâm âleminde büyük rağbet görmüş; telifinden yaklaşık bir asır sonra Muhammed b. Hârûn el-Hadrâmî en-Nesevî (ö. 290/903), İbrâhîm b. Ma'kıl en-Nesevî (ö. 294/906), Muhammed b. Yûsuf el-Firebrî (ö. 320/932), Mansur b. Muhammed el-Bezdevî (ö. 329/940) ve Huseyin b. İsmâil el-Mehâmîlî (ö. 330/941) gibi ma'rûf olan râvîleri tarafından eser korunarak günümüze kadar ulaştırılması sağlanmıştır. Bu râvîlerden el-Firebrî ile en-Nesevî zamanla Sahîh'in naklinde şöret kazanarak diğerlerini unutturmuştur. Özellikle el-Firebrî nüshası, Buhârî metninin sonraki nesillere aktarılmasında yegâne kaynak olma imtiyâzını kazanmıştır. Yukarıdaki tespitlerinden sonra Sezgin, el-Firebrî nüshasının karışık oluşundan dolayı ondan istinsah eden râvîlerin nüshalarında farklılıklar bulunduğunu ve bugün elimizde mevcut olan Sahîh-i Buhârî'lerin yaklaşık yüzde ellisinin el-Firebrî nüshasına bağlı rivayetlerin edisyonunu yapan Yunûnî (ö. 701/1301) nüshasına dayandığını belirtmektedir.

Sezgin, lahikalar bölümünde ise daha önce ileri sürdüğü fikirlerini destekleyici ek bilgilere yer vermiştir. Bunlardan I. ve II. lahikalarda Buhârî'nin kaynaklarını tespit sadedinde Sahîh'deki hadislerin sened zincirlerinin şemalarını ve Sahîh ile İmâm Mâlik'in Muvatta'sı arasındaki bağı ortaya koymak için iki kaynağın müşterek olan rivayetlerini tablo ile okuyucuya arz etmiştir. III ve IV. lahikalarda ise Buhârî'nin filolojik kaynak olarak başvurduğu Ebû Ubeyde'nin Mecâzü'l-Kur'an'ı ile Ferrâ'nın Meâni'l-Kur'an'ında geçen ibarelerle Sahîh'de buna paralellik arz eden ibareler karşılaştırılmıştır.

Hadis mecmuaları arasında mümtaz bir yere sahip olan el-Cami'u's-Sahîh'in kaynaklarının tespiti gayesi ile vücut bulan Buhârî'nin Kaynakları adlı çalışma, özellikle oryantalist söylemin dillendirdiği hadislerin kaynağı-

nın yazılı metinlere değil de şifahî rivayetlere dayandığı ve tedvînin çok geç bir vakitte gerçekleştiği şeklindeki eleştirilere cevap mahiyetindedir. Eser, Sahîh-i Buhârî için tespit edilen bu durumların, öteki hadis kaynakları için de geçerli olabileceği gerçeğini de akla getirmekte ve kendisinden sonra yapılacak çalışmalar için örneklik teşkil etmektedir.